

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
KATEDRA PEDAGOGIKY A PSYCHOLOGIE

Bakalářská práce

Vnímání smrti u předškolních dětí
Perception of death in preschool children

Vypracovala: Michaela Hnojská
Vedoucí práce: Mgr. Veronika Plachá

České Budějovice, 2023

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích dne 1. 7. 2023

Poděkování

Ráda bych poděkovala na prvním místě paní Mgr. Veronice Plaché, vedoucí mé práce, za její pomoc, čas, trpělivost a cenné rady, které byly nepostradatelné při mé práci. Oceňuji její angažovanost a ochotu mi pomoci v dosažení mých cílů. Zároveň vyslovuji poděkování všem kolegům v zaměstnání zastupujícím mě v době mé nepřítomnosti, a hlavně celé své rodině za pochopení a podporu.

Upřímně také děkuji všem respondentům za jejich důvěru, otevřenost, upřímnost a ochotu se mnou spolupracovat.

Abstrakt

Má bakalářská práce se zaměřuje na problematiku vnímání smrti u dětí předškolního věku. Mapuje vyrovnávání se dětí s úmrtím otce a podporu, kterou v rodině měly.

Teoretická část tematizuje ztrátu v rodině, hlouběji se věnuje vývoji porozumění smrti. Představuje specifika dětského truchlení a možnosti podpory dětí, které truchlením procházejí. Okrajově hovoří o tématu smrti v knihách pro děti.

Praktická část představuje výzkumnou sondu mapující, jak se 6 dětí v předškolním věku setkalo a vyrovnávalo se smrtí svého otce. Představuje, jak matky s dětmi komunikovaly a jak moc se jejich život od této události změnil.

Ukázalo se, že svou roli ve vyrovnávání hrál způsob smrti. Děti, jejichž otcové umírali na závažnou nemoc, byly svědky postupného zhoršování jejich tělesného stavu, přijaly smrt jako určité přirozené vyústění. Naopak děti, jejichž otec zemřel násilnou smrtí (sebevražda a vražda), reagovaly silněji. V jednom případě, kde matka dceři po nějaký čas úmrtí otce tajila, je patné náročnější truchlení.

Ve sledovaných rodinách se dodržuje zavedený řád dne a na tatínka děti vzpomínají pomocí hodinek či prohlížení si společných fotografií. Ke komunikaci někdy využívají dětskou literaturu - Lentilka pro dědu Edu, Špunťá a já anebo plyšáka, který je prostředníkem těchto hovorů. V některých případech si děti vytvořily určité rituály, které jim nepřítomnost otce pomáhají překonat.

Klíčová slova: Úmrtí, otec, dítě, předškolní věk, truchlení

Abstract

My bachelor's thesis focuses on the issue of children's perception of death in preschool age. Specifically, it explores how children cope with death of their father and the support they received within the family.

The theoretical part addresses loss within the family, delving deeper into the perception of death. It also the specifics of children's grieving and the possibilities of supporting children going through grief. Additionally it briefly discusses the topic of death in children's books.

The practical part is a research probe mapping how six children met and coped with the death of their father in preschool age. It represents how mothers and children have communicated and how much their lives have changed since this event.

It turned out that the manner of death played a role in the settlement; children whose fathers were dying of a serious illness witnessed a gradual deterioration in their physical condition and accepted death as a kind of natural outcome. On the contrary, in children whose father died a violent death (suicide and murder), they reacted more strongly. In one case, where the mother kept her daughter a secret during the time of her father's death, a more difficult grieving is evident.

In the monitored families, the established order of the day is observed and the children remember their father with a watch or looking at their joint photos. They sometimes use children's literature to communicate - Lentilka for Grandpa Eda, Špunťa and me or a stuffed animal who is the mediator of these conversations. In some cases, children have developed certain rituals that help them overcome the absence of their father.

Keywords: death, father, child, preschool age, grieving

Obsah

TEORTICKÁ ČÁST

ÚVOD.....	8
1 ZTRÁTA V RODINĚ.....	9
1.1 Rodina.....	9
1.2 Ztráta blízkého člověka.....	12
1.2.1 Úmrtí rodiče.....	12
1.2.2 Příčiny úmrtí s ohledem na truchlení.....	13
2 SPECIFIKA DĚTSKÉHO POROZUMĚNÍ SMRTI.....	13
2.1 Vývoj myšlení v předškolním věku.....	13
2.2 Vývoj emocí v předškolním věku.....	15
2.3 Jak děti rozumí smrti.....	15
2.4 Jak s dětmi mluvit o smrti blízkého.....	17
3 TRUCHLENÍ.....	17
3.1 Fáze truchlení.....	18
3.2 Průběh truchlení a potřeby dle věkových kategorií.....	20
3.3 Děti a pohřeb.....	23
4 TÉMA SMRT V KNIHÁCH PRO DĚTI.....	24
4.1 Pohádky o smrti pro děti předškolního věku.....	24

PRAKTICKÁ ČÁST

5 UVEDENÍ DO METODOLOGIE VÝZKUMNÉHO ŠETŘENÍ.....	27
5.1 Předmět a cíle výzkumného šetření.....	27
5.2 Výzkumný přístup a metody výzkumu.....	27
5.3 Výběr a oslovení respondentů.....	28
5.4 Představení respondentů.....	28
5.5 Etické otázky výzkumu.....	29
6 VÝZKUMNÁ ZJIŠTĚNÍ.....	29
6.1 Představení kazuistik šesti rodin.....	30

6.2	Výzkumná zjištění.....	38
7	DISKUZE.....	41
	ZÁVĚR.....	42
	Seznam použité literatury.....	43

ÚVOD

Rozhodla jsem se zaměřit svou bakalářskou práci na téma „Vnímání smrti u předškolních dětí“, protože jsem osobně zažila tragickou ztrátu mého přítele, který zanechal po sobě šestiletou dceru z prvního manželství. Tato životní zkušenost výrazně ovlivnila můj předchozí pohled na samotnou smrt. Sama jsem se potýkala s tím, jak se vyrovnat se ztrátou blízké osoby, jak přijmout skutečnost, že nic nebude tak, jak bývalo, a že zde zůstává někdo mnohem mladší než já bez otce. Zkoumala jsem, jak komunikovat s dítětem, tak abych mu nepůsobila další bolest a současně mu byla oporou.

Toto téma je, bylo a vždy bude obklopeno námi a skrývá v sobě mnoho otázek, které si zaslouží naši pozornost. Mnozí dospělí hledají odpovědi, jak s dětmi na toto téma hovořit. Mají obavu, že řeknou něco špatného, či že jsou děti „příliš malé na to, aby smrt pochopily“. Dnešní společnost žije v paradoxním vnímání smrti. Na jedné straně se o smrti otevřeně nehovoří

a na straně druhé je smrt součástí mnoha skutečností a jevů, které člověka obklopují.

U dospělých panuje zdravá potřeba dítě chránit od „hrůz“ vnějšího světa a mezi ně patří i téma smrti.

Cílem práce bylo shromáždit poznatky z odborné literatury mapovat zkušenosti rodičů, kteří doprovází dítě, kterému zemřel druhý rodič.

Bakalářská práce je rozdělena do dvou částí. V první, teoretické uvádím téma ztráty v rodině, kde vymezuji i tradiční role rodičů. Dále se věnuji tématu smrti a vývoji porozumění smrti. Věnuji se specifikám průběhu truchlení dle věkových kategorií a fázím truchlení u dětí. Okrajově se věnuji tématu smrti v knihách pro děti.

Ve druhé, praktické části, představuji kvalitativní výzkum probíhající v šesti rodinách, dětí předškolního věku, ve kterých zemřel otec. Sledovány jsou jak příčina úmrtí otce a způsoby komunikace o něm, vzpomínání a rituály. Sleduji i vyrovnávání se dítěte s touto ztrátou.

TEORETICKÁ ČÁST

1 ZTRÁTA V RODINĚ

Hlavním zaměřením mé bakalářské práce je vyrovnávání dětí se ztrátou rodiče, zejména případě ztráty otce. Tento výzkum se zaměřuje na vliv takové ztráty na rodinné prostředí a celkové fungování rodiny. Jde tedy o zásah do rodinného zázemí dětí a fungování rodiny jako takové. Nejprve proto představím stručně téma rodiny, její funkce a přínos role otce a matky, které jsou pro dítě tím největším vzorem. Další část práce se zaměřuje na situaci, kdy dítě ztratí otce.

1.1 Rodina

Rodina je základní buňka společnosti, která je velice důležitá pro vývoj jedince, i celé společnosti. Rodina ve své podstatě vykonává mnoho různých funkcí – poskytuje materiální zabezpečení svým členům, stará se o jejich zdraví, stravu a kulturní dědictví, předává jim morální hodnoty, ovlivňuje je, směřuje, chrání a podporuje. Zároveň rodina hraje určitou roli v rámci společnosti – zejména v oblasti reprodukce populace, a to jak v biologickém, tak i kulturním smyslu (KRAUS, POLÁČKOVÁ, 2001. s. 79).

Pro děti v předškolním věku je rodina nejen velmi důležitá, ale také pro ně představuje základní pilíř emocionálního a sociálního vývoje. V této fázi života je potřebný pevný zdroj jistoty a ukotvenosti, který mu rodina poskytuje. Vztah s rodičem je pro dítě nejen nejvýznamnější, ale patří k těm nejhlubším. V rodině dětem dáváme bezpečné a stabilní prostředí, kde nacházejí podporu, lásku a péči. Rodiče jsou pro své děti vzorem. Děti s rodiči zažívají první důležité sociální interakce, učí se komunikovat, vyjadřovat své potřeby a emoce. Je důležité si uvědomit, že ne vždy rodina představuje ideální prostředí pro vývoj dítěte. Existují totiž i takové, kde nejsou vztahy mezi členy ideální. Například v případě, kdy jeden z rodičů trpí alkoholismem. Tato rodina nemusí vždy poskytovat dětem bezpečí a stabilitu. Základní funkce rodiny vyjmenovává Matoušek a Kroftová (1998) takto:

- a) Funkce biologicko – reprodukční (rozmnožovací).** Jde o udržení života a pokračování rodu, kdy je uspokojována biologická a sexuální potřeba, která zabezpečuje psychické potřeby muže a ženy.

b) Funkce sociálně – ekonomická (vyživovací). Znamená materiální zabezpečení rodiny. Tuto funkci shledáváme z minulosti k nejvýznamnějším.

c) Funkce ochranná (zaopatřovací, pečovatelská). Tato funkce spočívá v zabezpečování životních potřeb (zdravotní, hygienické, biologické) pro všechny členy rodiny a dětem zejména. V této funkci si děti vytvářejí budoucí model k péči o své rodiče.

d) Funkce socializačně výchovná. Rodina je pro každého z nás sociální skupinou kde, jak již bylo zmíněno, probíhá primární socializace dítěte. Skrze rodinné vztahy si dítě vytváří hodnotový žebříček a sociální komunikaci. Sociálně výchovná funkce působí na členy rodiny ať už v ekonomických, sociálním, kulturních, mravních, estetických či zdravotních nebo jiných procesech (KRAUS, POLÁČKOVÁ, 2001, s. 80). Při socializaci dítě uplatňuje také své zájmy, přání či orientaci.

e) Funkce emocionální vytváří pro dítě zázemí, jistotu, uznání a citové zázemí. Jakým způsobem rodina projevuje své city k dítěti, má pro budoucí citové prožívání tohoto jedince významnou roli. Emocionální funkci řadíme mezi nejdůležitější a nezastupitelné. Stabilně pozitivní emocionální atmosféra je zásadní nejen pro děti, ale také pro všechny členy rodiny. V případě selhání v této funkci se mohou projevit různé psychické poruchy, které mohou vést k sociálně deviantnímu chování. Když rodina nenaplní tyto základní funkce, mluvíme o poruchách rodinných funkcí. Stále častěji se setkáváme s rodinami, které nesplňují tyto požadavky, a naším úkolem je motivovat rodiče k řádnému plnění svých rodičovských povinností (MATOUŠEK & KROFTOVÁ, 1998, s. 40).

Existuje řada dělení typů rodin, pro účely své práce zmiňuji jen následující (STODŮLKOVÁ & ZAPLETALOVÁ, 2011, s. 129)

a) Úplná

Počty úplných rodin dnes z velké části klesají. Rozvodové statistiky ukazují stoupající trend rozvodů. Termín „úplná rodina“ obvykle odkazuje na manželský svazek. Do úplné rodiny se ale počítá také zastoupení rodin, kdy spolu dospělí žijí bez formálního manželství nebo registrovaného partnerství. Rodiče jsou ti, kdo se podílejí na výchově dítěte, tráví s ním volný čas a sdílí s ním přání a starosti.

b) **Neúplná**

Neúplnou rodinou se nazývá rodina, ve které chybí jeden z rodičů. Tyto rodiny nejčastěji tvoří matky s dítětem. Neúplná rodina však nemusí vzniknout pouze následkem rozchodu partnerů, což bývá čím dál častější, ale například i uvězněním, emigrací či úmrtím jednoho z partnerů.

Rodičovské role

Velmi důležitou součástí identity každého člověka jsou rodičovské role. Pojem role v odborném jazyce se týká vztahu mezi jednotlivcem a společností (GJURIČOVÁ, KUBIČKA, 2003).

Rodičovské role jsou rozdělené do pěti skupin:

- a. rodič jako vzor
- b. rodič jako průvodce sebezpoznáním dítěte
- c. rodič jako podporovatel
- d. rodič jako zprostředkovatel reality
- e. rodič jako nositel informací.

Mužský i ženský prvek je ve výchově dětí velmi důležitý. Od dítěte se očekává, že bude do určitého věku na svých rodičích závislé, bude přijímat jejich péči, vnímat jejich vzory a respektovat nastavená pravidla pro soužití v rodině. Od rodičů se naopak očekává, že dítěti poskytnou tu nejlepší péči. Budou mít zdravé sebevědomí k výkonu rodičovské role, osobní zralost a připravenost plnit roli rodiče. Budou dětem naslouchat, povzbuzovat je, vychovávat, stanovovat hranice a zajišťovat dětem bezpečné a stabilní rodinné zázemí.

V rodině, kde jsou ideální podmínky, dítě vnímá největší oporu ve svých rodičích, kteří mu dávají pocit bezpečí. Matka i otec mají v rodině odlišnou funkci, jedno však mají společné rodičovskou lásku a péči. Cílem velkého množství rodičů je vytvořit pro dítě krásný život. Rodičovský vzor dítěti udává směr budoucích mezilidských vztahů a vnímání lásky. Dítě bezpečně pozná odlišnost rolí matky a otce mezi druhým a třetím rokem (MATĚJČEK, 2017).

Role matky – je citlivější a citově zabarvenější. Úkolem matky je zajistit dětem příjemné, klidné, rodinné prostředí a dávat dětem každodenní péči a svou lásku, uspokojovat duševní potřeby. Rozvíjí v dětech pozitivní vlastnosti, schopnosti a

dovednosti. Stará se o domácnost, vytváří rodinné bezpečí a buduje domov plný empatie. Matka má pro dítě každý den několik rolí. Stává se učitelkou, vychovatelkou a kamarádkou.

Role otce – dříve otcové hráli spíše roli živitele a autority. V generaci mých prarodičů byl právě otec ten, který udával rodině řád, vydělával peníze a volný čas trávil v dílně nebo sledováním sportovního utkání. Postupem času se otcové dostali do porodních sálů, naučili se správně přebalovat a spousta „typicky“ mužských aktivit získala jinou tvář. Zatímco se otcové nejčastěji zaměřovali na to, aby splnili především materiální zajištění rodiny, dnes se setkáváme s tatínky, kteří jsou již mnohem aktivnější, co se výchovy potomků týče. Otec je mužským prvkem, který je pro dítě ve výchově nezbytný. Ve věku od tří do šesti let otec ukazuje na rozdílnost činností mužů a žen. Především v době dospívání ovlivňuje celkový charakter dítěte a jeho počínání. Otcovskou úlohou je zajišťovat ochranu, bezpečí. Otec je pro dítě autoritou, jeho posláním je zabezpečit rodinu (SOBOTKOVÁ, 2001, s. 90).

1.2 Ztráta blízkého člověka

Ztráta blízkého člověka je vždy bolestivá, o to víc pokud se jedná o osobu námi milovanou. Příčinou ztráty může být úmrtí člena rodiny, ale také rozvod či rozchod rodičů. Pro dítě ztráta rodiče přináší psychickou zátěž, která může mít pozdější vliv na jeho vývoj. Při ztrátě se nelze vyhnout depresi, zármutku a truchlení. **Zármutek** je přirozenou emocí, která je reakcí na ztrátu či odloučení. Tento stav může mít fyzické, emocionální nebo sociální dopady. Neměli bychom zaměňovat zármutek s depresí, i když některé symptomy mohou být podobné. Zármutek je obvykle časově omezený a postupně se s ním člověk učí žít. V této práci se soustředíme na ztrátu rodiče z důsledku úmrtí, proto jiným důvodům ztrát nebudu věnovat již pozornost (COLOROSO, 2008, s. 13).

1.2.1 Úmrtí rodiče

Smrt člena rodiny má zásadní dopad na strukturu a další fungování rodiny. Bez ohledu na věk zúčastněných nelze jednoznačně určit, které vývojové fáze jsou v tomto kontextu nejzranitelnější, dopad ztráty závisí na řadě proměnných situací.

Smrt rodiče znamená ukončení vztahu dítěte s člověkem, který měl pro něj v životě důležitou roli. Důležitá je forma a míra podpory, kterou truchlící dítě dostává od okolí, rodina by měla stát při sobě a vzájemně si pomáhat. I když se v případě vážných onemocnění můžeme na smrt zkoušet připravit, nikdy se neobejde bez zármutku. Pokud má dítě ve své blízkosti člověka, který mu pomáhá zpracovat smutek, může si stále vyvinout bezpečnou vazbu a prospívat. Děti ne vždy dokážou přesně vyjádřit slovně své potřeby a emoce, jejich okolí jim nemusí vždy rozumět. Nemohou požádat o pomoc odborníka, v tomto jsou odkázány na dospělé ve svém okolí.

1.2.2 Příčiny úmrtí s ohledem na truchlení

Úmrtí blízkého člověka je těžké přijmout, svou roli v jeho přijetí hraje hlavně příčina. Kubíčková (2001) rozděluje okolnosti úmrtí následovně: **Náhlá smrt** – úmrtí, které nikdo nepředpokládal, a přišlo bez předchozího upozornění. Tato smrt má na děti vážný dopad. Dítě ztratí důvěru k okolnímu světu, doprovází ho noční můry. Dále rozděluje smrt na **násilnou**, kdy se jedná o tragickou smrt (sebevražda, vražda) či důsledek nehody (havárie). V neposlední řadě může jít o **anticipované úmrtí**, které dítě vidí, sleduje, jedná se o postupné zhoršování zdravotního stavu člověka. Tato smrt je obvykle pro dítě nejpříjemnější.

2 SPECIFIKA DĚTSKÉHO POROZUMĚNÍ SMRTI

Tato část se zaměřuje na vývoj porozumění smrti. Nejprve si přiblížíme vývoj jednotlivých oblastí osobnosti u dětí předškolního věku.

2.1 Vývoj myšlení v předškolním věku

Podle Piagetovy teorie jde v předškolním období o fázi předoperačního myšlení, tedy období fází konkrétních logických operací. Během této fáze děti často projevují magické myšlení, což znamená, že nedokážou rozlišovat fantazii a realitu. Děti, které se nacházejí v tomto období, mají tendenci domýšlet si a interpretovat věci dle svého chápání světa. Pokud něčemu nerozumí, vytvářejí si vlastní vysvětlení nebo představy, které jim pomohou uchopit danou situaci. Magické myšlení je pro děti v tomto věku typické a přirozené, protože jim pomáhá naplňovat mezery ve znalostech a

porozumění světu kolem nich. S rozvojem kognitivních schopností a zkušeností se děti začínají více orientovat na konkrétní operace a více rozlišují fantazii od reality. Dalším znakem je tzv. egocentrické myšlení. Ve věku 3-5 let mají děti tendenci vnímat svět především z hlediska vlastního já (PIAGET, 1984, s. 91).

Myšlení a řeč

Typickým znakem pro tento věk jsou otázky „Proč?“ „Jak?“ a „Co?“. Díky těmto zvědavým otázkám dětem pomáháme pochopit svět. Jejich myšlení se rychle rozvíjí. Poznají, když tvrdíme nesmysl, což je signál začátku pro logické uvažování. Předškolní věk je stále o konkrétním, názorném myšlení, které je spojené s věcmi, situacemi a činnostmi. Je zde velký rozvoj procesů analýzy, syntézy, srovnávání a myšlenkových operací.

Vnímání

Jde o poznávací proces, kdy si dítě začíná více všimnout detailů. Všimá si barev, začíná je pojmenovávat a postupem času je umí od sebe rozlišit. Při vnímání prostoru mají děti tendenci určitý prostor zvětšovat, proto se jim někdy zdá místnost mnohem větší než dospělému. Taktéž mají problém s odhadem vzdálenosti a posloupností času. Dítě vnímá čas prostřednictvím konkrétních událostí a opakujících se jevů, přičemž klíčovou roli hrají události, které jsou pro něj subjektivně významné.

Paměť

V tomto období se procesy dějí hlavně mechanicky. Nejlépe si dítě pamatuje věci, které na něj nějak citově působí, vyvolávají v něm radost, nadšení nebo je má spojené s citovými zážitky, jak s těmi negativními, tak s pozitivními. Ke konci období už si dítě dokáže úmyslně zapamatovat věci, aniž by se ho citově dotýkaly. S rozvojem paměti si šesti leté dítě dokáže zapamatovat šest čísel a určitá pravidla, co se sní a nesmí.

Pozornost

Pozornost dětí nejlépe upoutáme tím, co je nejnapadnější. Jde o věci, které zaměří koncentraci dítěte na určité podněty a jevy. K posílení stability pozornosti a zvyšování

její záměrnosti pomáhají – konstruktivní hry, jednoduché povinnosti, rozumné sledování televize nebo poslech čtených pohádek.

2.2 Vývoj emocí v předškolním věku

Erikson charakterizuje prožívání dítěte v předškolním věku jako konflikt mezi iniciativou a pocity viny. Mimo jiné toto souvisí s rozvojem pocitu sounáležitosti a z ní vyplývajícím prosociálním chováním. Dítě více chápe druhé a projevuje empatii či se pokouší druhým pomoci. Díky rodině a nejbližšímu sociálnímu prostředí se dítě učí regulovat okamžitou emoční reakci. Celkově v tomto období dochází k většímu porozumění svým emocím, mluvení o nich či emocích různých postav např. v pohádce. Dítě se postupně učí své prožívání regulovat, ale v náročných situacích tuto schopnost do jisté míry ztrácí. Vzhledem k přetrvávajícímu egocentrickému období je třeba brát ohled na dětské pocity viny, které se vztahují i na okolnosti, které nemá ve své moci.

2.3 Jak děti rozumí smrti

Pochopení smrti u dětí závisí na věku a vývoji. Děti různého věku budou chápat smrt různým způsobem. V předškolním věku bychom měli vysvětlovat téma smrti jednoduchým a jasným jazykem. Je důležité si uvědomit, že chápání smrti dětmi je postupný proces a může být ovlivněn zkušenostmi, rodinným přesvědčením a kulturním zázemím. Poskytování upřímných a věku přiměřených informací o smrti a nabízení emocionální podpory může dětem pomoci zpracovat své pocity a pochopit toto obtížné téma. V obdobné literatuře můžeme dohledat, že děti jsou schopné postřehnout a vnímat smrt v nízkém věku (CLEVE, 2004). Se smrtí se totiž celý život setkáváme v nejedné pohádce. V porozumění smrti hraje velkou roli kognitivní vývoj. Smrt dětem není neznámá. Marie Nagy se v polovině 20. století podrobně zabývala výzkumem dětského pojetí smrti. Svou studii zaměřila na děti ve věku od 3-10 let. Zkoumala, jak děti vnímají otázky smrti a jak tématu rozumí. Shromáždila písemnou kompozici, kresby a rozhovory od dětí sobě věkově blízkých dále rozdělila vývojová stadia do tří skupin-vývoje konceptu smrti.

První skupina byly **děti ve věku od 3 do 5 let**. Tyto děti měly s porozuměním smrti největší problém. Nechápal, že smrt je definitivní. Smrt viděla pouze jako odchod,

spánek či odloučení. V tomto Nagy odkazuje na výše zmíněná specifika myšlení dětí předškolního věku (egocentrismus, animismus, magické myšlení).

Egocentrismus v tomto věku hraje významnou roli v chápání smrti. Významnou roli zde hraje egocentrický pohled na svět. V tuto chvíli se formuje artificialismus a animismus. To jen do 7 let.

Druhá skupina **dětí ve věku od 5 do 9 let** dokáže vnímat smrt jako konečnou a nevratnou událost. Děti ve školním věku mají lepší chápání a realističtější vnímání smrti. Velice dobře si uvědomují, že smrt je definitivní. Tyto děti personifikovaly smrt a vnímaly jí jako konkrétní osobu. Nejčastěji ji děti znázorňovaly jako kostlivce, strašáka či klauna. Podle nich tyto osoby mohou být neviditelné, schovávat se, chodit potmě a být nebezpečné. Na druhou stranu si děti myslí, že když budou dostatečně rychlé či chytré, dokážou smrti utéci (MATĚJČEK & DYTRYCH, 1994).

Poslední skupina **dětí nad 9 let** dokáže vnímat smrt jako definitivní, nevratné ukončení života každého živého tvora. Postupně začínají přijímat přirozenou nezbytnost smrti a chápat, že jí nikdo z nás neunikne. Kolem 12. roku teprve děti začínají vnímat smrt jako dospělí lidé.

Dle Virginie Slaughter a May Griffiths (2007) dítě mezi 5. až 10. rokem lépe porozumí smrti, když pochopí jednotlivé dílčí komponenty.

1. Nevyhnutelnost – kdy dítě pochopí, že všichni jednou zemřeme.
2. Univerzálnost či také použitelnost – smrt se týká všeho živého
3. Nevratnost – smrt je konečný stav
4. Nefunkčnost – mrtvému přestanou fungovat všechny tělesné orgány, nemůže se hýbat, nevnímá.
5. Příčinnost – dítě si uvědomí, z jakých důvodů může zemřít. Tento komponent je poslední k pochopení.

Pochopení dítěte, co to smrt je, může být podpořeno komunikací s dospělým, je to důležité především v konkrétních situacích, kdy dítěti zemře někdo blízký.

2.4 Jak s dětmi mluvit o smrti blízkého

O smrti bychom s dětmi měli mluvit od útlého věku, i když je toto téma velmi citlivé a bolestné. Dospělým často docházejí slova a mnohdy se stává, že rodič dítěti ohledně smrti lže nebo se snaží pravdu zaobalit ve snaze, že dítě ochrání. Myslíme si, že pro děti je nejlepší nechat je v nevědomosti o smutných stánkách života, jak jen to bude možné. I když se rodiče snaží být ke svým dětem upřímní, jde jim to velmi těžko. Je to i z důvodu vlastního smutku, který jim brání s dětmi mluvit otevřeně. Neměli bychom zapomínat, že i dítě je při ztrátě rodiče součástí dění. Každý z nás by měl ocenit dětskou zvědavost na otázky, které se týkají smrti. Naše odpovědi by neměly být složité, ba naopak měly by být přiměřené věku (KÜBLER- ROSS, 2003). Při špatně zvolených odpovědích se dítě může, cítit zahlceno informacemi, které ani nepotřebovalo, pokud je naopak naše odpověď velice stručná, může se domnívat, že toto téma je tabu. Dítě si například nedokáže vysvětlit větu: „Tatínek usnul“. Různí psychologové se shodli, že děti potřebují pravdivé informace, které jsou jasně formulované a pro ně srozumitelné, od toho, kdo je mu nejbližší – od rodiče (MATĚJČEK&DYTRICH, 2002). Tak, se posiluje vztah mezi rodičem a dítětem. Fráze „tatínek usnul“ v nich může vyvolat strach ze spánku. Je-li to možné, děti by měly být o realitě konečnosti (smrti) informovány. Nedostatek informací v nich pak může vyvolat úzkost, pocit méně důležitosti, a v neposlední řadě může cítit odpovědnost za smrt rodiče. Děti v každém období prožívají ztrátu jinak a my bychom měli jejich věku přizpůsobit způsob naší podpory a komunikace (COLOROSO, 2008).

3 TRUCHLENÍ

Hartl a Hartlová (2010, s. 626) definují truchlení jako přirozenou reakci, „která spolu se smutkem provází ztrátu blízkých; zpracování ztráty probíhá vyrovnáváním se s danou situací, přičemž doba truchlení závisí na síle vazby ke ztracenému objektu, na osobnosti truchlícího i na kulturních zvyklostech.“ Projevy dětského truchlení jsou odlišné od dospělých. Děti prožívající ztrátu potřebují naši pomoc a podporu po celou dobu vyrovnávání se s ní. Dítě má z nové situace velmi smíšené pocity. Truchlení je proces, kterým si projdeme v našem životě všichni, kdo o někoho přijdeme. Je to tzv. adaptační proces na ztrátu blízké osoby. Může se jednat o velmi náročný dlouhodobý proces. Truchlení je souhrnný proces, který se projevuje na mnoha úrovních –

emocionální, somatické, kognitivní či jednání druhých osob. Při truchlení má každý jedinec své individuální tempo. To, jak každé dítě truchlí, závisí na mnoha faktorech – věku, vývojové fázi, osobnosti a způsob, jakým obvykle reagují na stres a emoce, vztahu s osobou, která zemřela, dřívější zkušenosti se ztrátou nebo smrtí, rodinné poměry, jak ostatní kolem nich truchlí a také množství podpory kterou získá. Projevy dětského truchlení jsou odlišné od dospělých.

3.1 Fáze truchlení

Existuje několik různých modelů a teorií, které se zabývají procesem truchlení. Některé z těchto teorií zdůrazňují tři fáze, jiné čtyři fáze a další dokonce pět fází. Přestože se tyto teorie mohou v některých aspektech lišit, mají mnoho společných rysů a podobností. Třífázový model (KUBÍČKOVÁ, 2001), která zdůrazňuje tři základní fáze: popření, vztek/ bolest a smíření. Čtyřfázový model, (PERA & WEINERT, 1996; KAST, 2015; BOWLBY, 2013), zahrnuje fáze popření, vztek, vyjednávání a přijetí.

První popisovala fáze truchlení Elisabeth Kübler – Ross, americko-švýcarská psychiatricka. Rozdělila truchlení do pěti fází:

- popírání
- hněv
- smlouvání
- deprese
- přijímání

Upozorňuje na to, že neexistuje žádný správný nebo špatný způsob, jak překonat svůj zármutek. Těchto pět fází tvoří učení se, jak žít se ztrátou. Je nutné podotknout, že ne každý si projde všemi těmito fázemi v předepsaném pořadí. Každé truchlení je jedinečné a každý potřebuje svůj vlastní čas. Podle autorky prochází každý jedinec alespoň dvěma fázemi. Fáze se mohou také různě prolínat či dokonce opakovat.

1. fáze odmítnutí/popírání

Tato fáze pomáhá překonat bolest ze ztráty. Popírání hraje důležitou roli v procesu překonávání bolesti. Hlava a srdce spolu stále bojují, snaží se překonat silné emoční utrpení. Svět kolem nás nám přijde nesmyslný. Jsme v šoku a popíráme danou

situaci, do které jsme postaveni. U dětí se až může zdát, že nic nepociťují. Život se v jednom okamžiku naprosto změnil. Popírání je obranný mechanismus našeho těla, který nám pomáhá utišit pocity smutku. Snažíme se potlačit a odmítnout skutečnost. Ve chvíli, kdy popírání a šok začnou mizet, začíná proces hojení a na povrch začínají vycházet pocity, které jsme se snažili potlačit.

2. fáze hněvu

Hněv je nezbytnou součástí léčebného procesu. V tuhle chvíli dítě může hledat příčinu smrti u ostatních a hněv může přesměrovat na své blízké. Jinými slovy hledá viníka v druhých. Ve fázi hněvu se snažíme přizpůsobit nové realitě a zažíváme extrémní emoční nepohodlí. Bohužel, hněv bývá první věcí, kterou cítíme, když začneme uvolňovat emoce související se ztrátou. Čím více dáme hněvu volný průchod, tím dříve se člověk uzdraví. Právě hněv je emoce, kterou jsme nejvíce zvyklí zvládat. Potlačování svých pocitů hněvu není prospěšné pro naše duševní zdraví. Právě hněv je přirozenou emocí na různé situace. Potlačování hněvu může mít negativní důsledky jako zvýšený stres, úzkost nebo deprese.

3. fáze smlouvání

V tuhle chvíli se zdánlivě vracíme o stupeň níže. Snažíme se zaměřit svoji pozornost na to, jak bychom docílili původního stavu. Pokoušíme přesvědčit sami sebe, že se vše ještě vrátí. V tuhle chvíli se dítě může začít obracet k bohu a začít smlouvat, že „už nikdy nebudu zlobit“ nebo že si „budu pořád uklízet hračky“...

4. fáze deprese

Deprese je přijímaná forma smutku. Představuje pocit prázdnoty. Dítě se může stranit všech kolem. Nechce si s nikým hrát. Podle Rossové nezažít depresi po smrti blízké osoby je velmi neobvyklé. Proto je deprese jedním z mnoha nezbytných kroků v procesu vyléčení se.

5. fáze přijetí

Poslední fází je přijetí. Není to přijetí v tom smyslu, že je vše v pořádku. Je to postupné zjištění, že bolest polevuje a začínáme přijímat fakt, co se stalo. Přijímáme realitu, že náš milovaný je pryč a uvědomujeme si, že tato situace je trvalou realitou. Střídají se dobré dny s těmi špatnými, ale dobré dny začínají převyšovat ty špatné.

Model třech fází dle Kubíčkové (2001),

- 1) Konfuzi – kdy jde o krátké období šoku, otřesu a zmatku.
- 2) Expresi – intenzivní období, kdy jedinec dává prostor svému zármutku a žalu.
- 3) Adaptaci – pozůstalí se pozvolna navracejí k normálnímu fungování. Zvykají si na život bez milované osoby.

3.2 Průběh truchlení a potřeby dle věkových kategorií

Průběh a fáze truchlení se liší na věkových kategoriích. Je důležité si uvědomit, že vývojové charakteristiky jsou obecné a mohou se lišit u jednotlivých jedinců.

Truchlení u kojenců a batolat (0 – 2 roky)

Již tato věková skupina dětí může být ovlivněna ztrátou blízkého člověka, např. rodiče či prarodiče, přestože ještě nerozumí pojmu smrt. Reakce dítěte v tomto věku má podobu **separační úzkosti**. Mohou projevovat zmatení a nepochopení, proč daná osoba už není přítomná mezi námi. Prožívají pocity ztráty, nejistoty či opuštění, zdaleka ještě neumějí pomocí jazyka vyjádřit, jak se cítí. Reagují pouze neverbálně. Velmi intenzivně vnímají dění kolem nich. Pro tyto děti je nejlepší, když jsou nablízku svým obvyklým pečovatelům. Běžnou reakcí na truchlení může být změna chování například zvýšený pláč, podrážděnost, strach z cizích lidí, stažení se do sebe, menší zájem o hru, útlum či fixace na pečujícího blízkého.

Podpora

U nejmladších dětí je potřeba být dítěti na blízku a mazlit se s ním. Je vhodné s nimi mluvit klidně a případně jim poskytnout různé přikrývky, ze kterých si mohou vytvořit „schovku“ a dávat oblíbené plyšáky.

Truchlení dětí předškolního věku (3- 6 let)

I předškolní děti mají problém pochopit, že smrt je trvalá. Zájemem o smrt ptáků a dalších zvířat si rozvíjejí pochopení, že být naživu je něco jiného nežli být mrtvý. Tato věková skupina se vyznačuje „magickým myšlením“, kdy si mohou myslet, že dotyčná osoba či zvíře může opět ožít, nebo že ony samy udělaly něco, co způsobilo smrt. Je běžné, že mladší dítě řekne, že rozumí, že se tatínek již nevrátí, ale pak se zeptá, zda se

zúčastní jeho příštích narozenin. Předškoláci mohou na ztrátu běžně reagovat pláčem, strachem, hledat osobu nebo volat osobě, která zemřela, mít záchvaty vzteku, být podráždění. Možná je i dočasná vývojová regrese – např. noční pomočování, návrat k plazení či opětovný návrat k pití z lahve.

Podpora

Je důležité dětem neustále dávat najevo, že o ně bude postaráno a ujišťovat je v pocitu bezpečí. Stále dodržovat pravidelné rituály rodiny. Používat slova, která popisují pocity, přínosné jsou doteky, objetí či držení za ruku. Každé dítě potřebuje, aby se mu v takovou chvíli ostatní blízcí věnovali a podporovali jeho kreativní hry a cvičení, které je pro něj změnou myšlenek a pocitů. Před spaním si společně s dětmi můžeme číst dětské knihy o smrti a smutku. Společně můžeme vytvořit krabici plnou vzpomínek, která bude věnovaná památce na zemřelého.

Truchlení u dětí školního věku (7 – 10 let)

Děti tohoto věku, začínají lépe rozumět konceptu smrti. U některých dětí bude ale stále přetrvávat myšlenka, že smrt je dočasná, nebo že osoba, která zemřela, se bude cítit osamělá nebo hladová. Čím je dítě starší, tím více si uvědomuje, že smrt je nevyhnutelnou součástí života. Uvědomují si svoji smrtelnost, a proto začínají mít obavy o své vlastní zdraví a bezpečí. Děti se začínají zajímat, co se s člověkem stane po smrti a kde se po ní nachází. Mohou se ptát na praktické otázky, které se týkají pohřbu, života po smrti a způsobu vyjádření smutku. Je důležité odpovídat na otázky upřímně a poskytnout jim dostatek informací, aby dětem nezůstaly mezery ve znalostech. Jejich porozumění se časem rozvine a možná se k tomuto tématu budou chtít za čas vrátit, aby dostatečně pochopily všechny své otázky. Běžná reakce této věkové skupiny na ztrátu je obviňování se, rozptýlenost či zapomínání, mívají zvýšenou obavu o svoji bezpečnost a bezpečnost lidí okolo sebe, nechtějí chodit do školky či školy, často se objevují fyzické potíže – bolesti břicha, hlavy, problémy s chováním jako je třeba agrese, záchvaty vzteku, změna stravovacích a spacích návyků apod. V období vyrovnávání, se střídají momenty truchlení s obdobími relativní normálnosti.

Podpora

Vysvětlit dítěti, že smrt je součástí života. Případně je zapojit do příprav na pohřeb – nakreslit obrázek, který se vloží do rakve. V tuhle chvíli bude dítě nejspíš zajímat, kdo by se o ně staral v případě naší smrti. Na všechny takové otázky je důležité dětem odpovědět.

Jak truchlí adolescenti:

V období adolescence se prožívání smrti může stát ještě složitějším. Mladí lidé se mohou potýkat s intenzivními emocemi, jako je ztráta identity, hněv, zmatek a smutek. Často se objevují otázky týkající se vlastní existence, smyslu života vztahů. Toto období je hledání vlastního místa ve světě a ztráta blízké osoby může toto hledání ovlivnit.

Důležité tedy je:

- a. odpovídat stručně a jednoduše

Malé děti ještě neudrží přísun mnoho informací. Je lepší nezabíhat do složitých detailů průběhu nějaké těžké nemoci. Vždy je nutné používat konkrétní slova jako „zemřel“ nebo „byl zabit“. Pokud bychom použili výraz „odešel“ nebo „ztratili jsme“, malé dítě nabývá dojmu, že se zemřelý člověk vrátí.

- b. vyjadřovat své vlastní emoce

Dětem by se mělo vysvětlit, že nejen ony, ale i dospělí potřebují plakat, když je jim smutno, protože se jim po dané osobě stýská a na pláči či smutku, není nic špatného a plakat při zármutku je dobré a přirozené. Smutek má být prožit. Není dobré se snažit děti násilně rozptýlit, rozveselit, vozit je někam za zábavou. Dobře prožitý smutek je důležitým krokem při utváření osobnosti.

- c. Vzpomínat na zesnulého

Neměli bychom se bát otevřeně mluvit o zesnulém. Mnohdy samotná slova stačí k pocitu, že je stále s námi. Často pomáhá připomenutí nějakého společného zážitku, které dítě s danou osobou prožilo. Způsobů je mnoho. Přiznat vzpomínky na zemřelého je správné a pro dítě naprosto přirozené. Zachovávat řád a zvyklosti

Po úmrtí blízké osoby prožíváme život jako chaotický, nejistý a nepředvídatelný. Stejně tak jej prožívají děti. Zachování obvyklých rituálů a zvyků pomáhá v pocitu stability.

e. Naslouchat dětem

Děti často potřebují po úmrtí blízkého člověka vyprávět svůj příběh – co se stalo, kde byly, když se dozvěděly o úmrtí. Je důležité naslouchat dětskému vyprávění bez hodnocení či vyjadřování vlastního názoru.

3.3 Děti a pohřeb

Každá kultura a doba vytváří vlastní rituály k rozloučení se se zemřelým. V České republice se s mrtvými loučíme během obřadu v krematoriu nebo na hřbitově. Otázku, zda vzít nebo nevzít děti předškolního věku na poslední rozloučení s blízkou osobou si pokládá většina rodičů, pokud je u nich v rodině toto téma aktuální. Rodiče se v dnešní době často snaží své děti před tímto obřadem chránit a vyhnout se tak otázkám smrti. Neuvědomují si, že rituály a obřady mají léčivou moc a dokážou přispět k tomu, abychom smrt pochopili, přijali ji a lépe se s ní vyrovnali. Mnoho autorů se shoduje v názoru, že pohřeb je pro děti jako rituál velmi důležitý (KAUFMANNOVÁ - HUBEROVÁ, 1998; DIGIULIO, KRANZOVÁ, 1997). I v případě, že se jedná o domácího mazlíčka. Proto by každé dítě mělo mít možnost se samo rozhodnout, zda se chce či nechce pohřbu zúčastnit. Potřebuje nejprve vysvětlení, co to pohřeb je, jak to tam vypadá, co tam může zažít (lidé jsou většinou v tmavém oblečení, mohou plakat, hraje tam hudba, trvá to asi stejně dlouho jako...) Pokud se domluví na neúčasti dítěte, můžeme dětem nabídnout náhradní individuální rozloučení – napsat zesnulému dopis, zapálit mu svíčku, jít na výlet na místa, kde to měl dotyčný nejraději či namalovat nějaký obrázek. Na druhou stranu, pokud se dítě rozhodne pohřbu zúčastnit, získá představu o realitě života a smrti (KÜBLER- ROSS, 2003)

Odborníci však tvrdí opak. Matějček a Dytrych (2002) se shodují na názoru, že přítomnost dětí u posledního rozloučení by měla být samozřejmostí. Účast dítěte na pohřbu je velice důležitá v poznání, jak pohřeb probíhá, jak se ostatní lidi chovají a hlavně může svůj smutek prožívat společně s ostatními.

4 TÉMA SMRT V KNIHÁCH PRO DĚTI

Smrt často zaujímá místo v příbězích a knihách určených pro děti a stává se běžnou součástí jejich obsahu. Smrt antihrdiny je dokonce téměř samozřejmostí a vítanou událostí. Jedna z klíčových principů pohádek spočívá v trestání zla a triumfu dobra nad zlem. Smrt v pohádce může potkat téměř kohokoli. V některých pohádkách je smrt prezentována jakoby mimochodem, se samozřejmostí a bez zvláštní pozornosti. V jiných pohádkách je skonu věnována významná pozornost, provází ji například smuteční rituál, truchlení. Způsobů smrti je v pohádkách nemálo. Umírá se stářím, na nemoc, ale i úmrtí násilnou, úkladnou. Motiv smrti se často objevuje i v pohádkách Andersena. Andersen skládá smrt do pohádek jako přirozený prvek-jako druhou stranu mince života, nerozlučně s ním spjatou.

4.1 Pohádky o smrti pro děti předškolního věku

Krátký výčet literatury pro děti, která je zaměřena přímo na zvládání smrti v běžném životě dětí:

- **„Smrt – moje malá proč“** - Stéphanie Duval

Tato kniha je nástrojem, který pomáhá dětem porozumět významu událostí ve světě. Je vytvořena s ohledem na otázky, které děti mají a které se dotýkají jejich života. Někteří rodiče se mohou cítit nejistí, když se s dětmi setkají s otázkami o smrti. Tato citlivá kniha je tu jako pomocná ruka. Co je to vlastně smrt? Kam jdeme po smrti? Co tam budeme dělat? Když Aliččin dědeček zemřel, Alice se ptá na tyto otázky. Smrt přináší smutek a strach, může v nás vyvolávat temné myšlenky a vyvolávat hněv. Knížka z řady „Smrt - moje malá proč“ pomáhá dětem porozumět těmto pocitům a otázkám, které smrt přináší.

Kniha má při prožívání ztráty několik přínosů. Je vytvořena s ohledem na otázky, které děti mají a dotýkají se jejich života. Pomáhá dětem porozumět významu událostí ve světě.

- **„O smrti smrtící“** - Stalfelt Pernilla

Tato kniha se odvážně a svižně zabývá těžkým tématem smrti. V knize se objevují otázky jako: „Může člověk vzít do hrobu koně nebo mobil?“ nebo „Dokáže zmrzlina připomenout zemřelou osobu?“ Vtipným a laskavým způsobem se snaží vysvětlit dětem, že život je konečný a lidé časem umírají. Kniha je plná kouzelných ilustrací a

nevyvolává strach ani hrůzu. Je vhodná pro děti ve věku 7-12 let, stejně jako pro jejich rodiče, prarodiče a vychovatele. Tato kniha slouží jako brána, která dětem otevírá obtížné téma smrti s něhou a důstojností.

- **„Anton a Jonatán“** - Jostein Gaarder

Anton je plyšový medvídek, který si živě vzpomíná, jak ho kluk Jonatán vždy bral s sebou na svých dobrodružstvích a ukazoval mu celý svět. Byli nerozlučnými kamarády, až do tragického okamžiku, kdy byl Jonatán sražen autem a Anton zůstal sám.

Co dělá Antona zajímavým, je skutečnost, že tato příběhová postava je neživá hračka, která přesto přemýšlí a reflektuje o tajemství života a smrti. Pozorovat dění z perspektivy plyšové hračky, která uvažuje o záhadách života a smrti přináší do příběhu zajímavou hloubku. Anton nám tak nabízí netradiční pohled na tyto fundamentální otázky a pobízí nás k zamyšlení nad tím, co znamená být živý.

Tato kniha umožňuje dětem i dospělým vyjádřit své pocity a myšlenky ohledně ztráty a smrti. Povzbuzuje k hlubšímu zkoumání a akceptaci smrti jako přirozené součásti lidského bytí.

- **„Když dinosaurům někdo umře“** – Laurie Krasny Brown

Tato kreslená kniha se věnuje tématu smrti a má za cíl pomoci dospělým odpovědět na těžké otázky, které děti kolem této smutné události kladou. Nabízí různé perspektivy a přístupy, jak lidé mohou smrt vnímat. Nikdo z nás není na světě navždy a každý z nás se několikrát v životě setká s tím, že nám zemře někdo milý a blízký. Ztratíme člověka, jehož život byl s naším pevně spjat. Kniha se snaží pomoci dětem i dospělým pochopit a přijmout tento nepříjemný aspekt existence, a to prostřednictvím jemných a empatických ilustrací a textu.

- **„Je smrt jako duha“** – Jeanette Bresson Ladegaard Knox

Emilce se nelíbí, když Smrt přichází odvést její babičku, a Smrt není spokojená, když lidé utíkají za světlem do zahrady. V knize dánské spisovatelky se prostřednictvím Emilky, která klade dětem otázky o smrti a poskytuje na ně jemné a otevřené odpovědi,

respektující tajemství této události. Kniha vychází z hospicových zkušeností a pomáhá rodičům mluvit s dětmi o smrti.

- **Špuntá a já** – Acosta, Alicia

Kniha vypráví příběh holčičky, která ztratila svého milovaného psa Špuntů. Pejsek byl již velmi starý a unavený. V jejich domě panoval smutek, ale nejvíce ho cítila holčička. Začal ji pronásledovat temný mrak, který jí štípal oči jako po mýdle a kolem srdce jí tlačilo, jako by ji svírala chobotnice. Tato kniha je určena malým dětem a vypráví o ztrátě, smutku, síle vzpomínek a tomu, jak se naučit s tímto vším zacházet.

- **„Návštěva malé smrti“** – Kitty Crowther

Tato kniha se zabývá postavou Malé smrti, která je nešťastná, protože není oblíbená. Lidé se jí bojí, a když je přivede do svého království, cítí se smutní, zatímco kolem nich vládne chlad. Ale jednoho dne Malá smrt přichází pro Evelínu a od té doby se vše změní. Tato kniha slouží jako průvodce, jak mluvit s malými dětmi o smrti a co jim říct. Kitty Crowther je přirozenou vypravěčkou, která se nebojí otevřít tak složité téma jako konec života a dělá to s ohledem na dětský svět.

PRAKTICKÁ ČÁST

5 UVEDENÍ DO METODOLOGIE VÝZKUMNÉHO ŠETŘENÍ

5.1 Předmět a cíle výzkumného šetření

V rámci výzkumu bylo sledováno, jak se šest dětí předškolního věku vyrovnávalo se smrtí svého otce.

Cílem bylo zjistit, jak maminky těchto dětí a další blízké osoby děti touto zkušeností provázely a jak plynul další rodinný život.

Výzkumné otázky

1. jak a co se dítě dozvědělo o úmrtí otce
2. Jak dítě bezprostředně reagovalo na tuto událost
3. Jak děti na tatínka vzpomínají
4. Jakým způsobem se proměnil či zůstal zachovaný denní režim a rituály rodiny

5.2 Výzkumný přístup a metody výzkumu

S ohledem na cíl práce jsem zvolila kvalitativní přístup, který sleduje hlouběji několik případů a umožňuje zachytit kontext sledovaných jevů. Termín "kvalitativní výzkum" se zaměřuje na způsob, jakým jednotlivci a skupiny vnímají, chápou a vysvětlují svět kolem sebe. Při výzkumném šetření bylo využito dvou **kvalitativních metod**.

Jednalo se o **polo strukturovaný rozhovor**, který probíhal s matkami a dětmi individuálně v jejich rodinném prostředí. Současně probíhalo i **pozorování dětí**. Snažila jsem se vyjít potřebám matek i dětí, aby pro ně nebylo setkání ještě více náročné. Tyto rozhovory byly zaznamenávány prostřednictvím diktafonu a následně přepsány.

Pro rozhovor jsem měla tyto okruhy

- Vzpomínání na tatínka, jeho úmrtí a podobně.
- Komunikace s dítětem o úmrtí a sdílení emocí.
- Komunikace s dítětem o smrti jako takové.
- Změny denního režimu, rituály.

Po rozhovoru s maminkami jsem získala jejich souhlas k tomu, abych mohla děti chvíli pozorovat a strávit s nimi čas u nich doma. Po provádění pozorování jsem pravidelně

navštěvovala rodiny v odpoledních nebo podvečerních hodinách. Během těchto návštěv jsem si dělala stručné poznámky o tom, jak si děti hrají, jaké rituály provádějí a podobně. Pozorování, které následovalo po rozhovoru s matkou, mělo za úkol nejen doplnit, ale také případně upravit její informace a sdělení.

5.3 Výběr a oslovení respondentů

Provedení výzkumného šetření probíhalo v šesti rodinách, které jsem oslovila přímo nebo prostřednictvím zprostředkující osoby. Podmínkou pro výběr bylo, aby dítě bylo v předškolním věku a mělo zkušenost se ztrátou blízké osoby. Shodou okolností ve všech případech se jednalo o situaci, kdy došlo k úmrtí otce. Rodiny jsem postupně začala kontaktovat od června 2021. Samotné výzkumné šetření probíhalo v průběhu deseti měsíců od září 2021 do června 2022.

5.4 Představení respondentů

Uvádím zde pouze stěžejní informace – fiktivní jméno matky, její věk, fiktivní jméno dítěte, jeho věk v současnosti, jeho věk v době výzkumu a jakým způsobem otec dítěte zemřel. Všechny děti spadaly do stejné věkové skupiny 3 - 6 let.

Fiktivní jméno matky	Věk matky v době úmrtí otce	Fiktivní jméno dítěte	Věk dítěte v době úmrtí otce	Věk dítěte v době výzkumu	Příčina úmrtí otce
Dagmar	38 let	Dominika	5 let	6 let	sebevražda
Jana	33 let	Jan	5 let	6 let	vražda
Pavla	28 let	Petr	6 let	6,5 roku	sebevražda
Nikola	39 let	Nina	4 roky	5 let	dlouhodobá nemoc
Lucie	37 let	Libor	4,5	5,5 roku	dlouhodobá nemoc
Eliška	39 let	Ella	4 roky	5 let	dlouhodobá nemoc

5.5 Etické otázky výzkumu

- Respondenti byli informováni o tom, že se jedná o výzkum prováděný v rámci bakalářské práce. S každou respondentkou jsem probrala informovaný souhlas, který zahrnoval i možnost kontaktu s jejím předškolním dítětem a jeho pozorování. Úplné znění tohoto souhlasu je přiloženo v příloze.
- Pro zajištění anonymity jsem přiřadila jak matkám, tak dětem fiktivní jména. Při výběru jmen jsem se snažila zajistit, aby jak jméno dítěte, tak jméno matka začínala stejnou hláskou. Podepsané informované souhlasy, které jsem obdržela, budou prezentovány pouze během obhajoby mé bakalářské práce, abych dodržela jejich anonymitu.
- Vzhledem k závažnosti a náročnosti situací, o kterých jsme mluvili, jsem respondentkám i jejich dětem nechala možnost odstoupit nebo nemluvit o příliš náročných tématech. Snažila jsem se respektovat emoční stav obou sledovaných.
- Dále jsem matkám nabídla možnost seznámit se s konečným textem práce a přečíst si ho.

6 VÝZKUMNÁ ZJIŠTĚNÍ

V této části práce předkládám detailně zpracované výsledky rozhovorů a pozorování. Každé matce a jejímu dítěti je věnována samostatná podkapitola, ve které se soustředím na prezentaci výsledků. Začínám s výsledky rozhovoru s matkou, kde využívám kurzivu pro přímý přepis jejích sdělení a citací. Následně se zaměřuji na popis výsledků z pozorování dítěte, kde podrobně popisuji jejich chování, interakce a projevy. V této části se snažím zachytit co nejvíce detailů a důležitých aspektů jejich behaviorálního projevu.

Ke konci každé podkapitoly shrnuji klíčové body, které jsou výstižné pro daný případ a poskytují kompaktní a přehledný přehled. Tímto zajišťuji, že významné aspekty vztahující se k matce a jejímu dítěti jsou jasně vyznačeny a zahrnuty v závěru.

6.1 Představení kazuistik šesti rodin

V jejich rekonstrukci vycházím z rozhovorů s a pozorování

Dagmar a Dominika

Dominiky tatínek **se rozhodl pro sebevraždu**. Když jsem je navštívila, nebylo snadné navázat s Dominikou kontakt. Zpočátku odmítala jakoukoliv konverzaci se mnou, nechtěla se mi podívat do očí, nepozdravila. Často se dívala na pohádku o Popelce, nechtěla u sebe přítomnost ani své matky. Střídala své nálady. Zpočátku jsem se v jejich rodině necítila dobře. Klima rodiny bylo napjaté, až teprve po několika návštěvách jsem vnímala jakousi změnu. Dominika mě začala přijímat až ve chvíli, kdy jsem jí přinesla omalovánku Popelky. Sama přišla a ptala se mě, jestli pohádku znám. Její maminka popisovala, jak Dominika reagovala a jak se postupně její prožívání proměnilo.

*„Dominika mluví velmi často o tatínkovi. Vyptává se na jeho smrt, zda bolela a kdykoliv se zeptá, vysvětlím jí, co se stalo na zahradě našeho domu, ač je to velmi choulostivé téma. **Tatínek se rozhodl pro sebevraždu** – zastřelil se.*

Maminka nejprve dceři neřekla celou pravdu, ani to, že otec je mrtvý. Bylo to pro ni příliš náročné. *„O smrti tatínka se Dominika **dozvěděla až po několika dnech, těsně před pohřbem, za přítomnosti babičky**. Sama bych to nezvládla. To byla velká chyba, kterou jsem udělala. Měla jsem jí to říct hned. Stále čekala, kdy se vrátí, vyhlížela ho z okna, a když se dozvěděla pravdu, **reagovala vztekem a křikem**. Měla pocit, že jsem jí zradila, protože jsem jí lhala. **MLátila hlavou do polštáře, strkala do mě, ať k ní nechodím a moc plakala**. Dnes, s odstupem času jí vysvětluji, že se někdy každý z nás dostane do těžké situace, je smutný, trápí se a udělá chybu. Při rozhovorech je většinou s námi babička.“* Zpětně si maminka uvědomuje, že měla jednat jinak. Vysvětluje to i dceři, stejně tak i fakt, že tatínek neunesl svou životní situaci a zvolit toto řešení.

V době rozhovoru maminka s dcerou o smrti a tatínkovi již mluvila, vracejí se k tomuto tématu opakovaně.

*„Každý večer se Dominika **dívá na oblohu a hledá, která z hvězdiček je tatínkova**. Rituály vyžaduje velmi často“.* Společně i na tatínka vzpomínají.

„Prohlížíme si rodinné fotografie a díváme se na DVD, kde jsou nahrávky z oslav narozenin Dominiky a pochopitelně je tam její tatínek. Vzpomínáme na něj velmi často“.

Na pohřeb Dagmar dceru vzala a i na ten vzpomínají. *„Vzpomíná velmi často na jízdu autem a na černé oblečení, které jsme my, dospěláci měli na sobě. Její přítomnost na pohřbu byla z mého pohledu důležitá. Měla možnost se s tatínkem rozloučit. Pohřeb je podle mě součástí života, stejně jako svatba a křtiny. Vše kolem pohřbu jsem sice připravovala sama, ale na pohřbu Dominika byla. Občas si kreslí obrázky, kde jsou všichni v tmavém oblečení, jen ona má růžové.“*

Také téma smrti je v rodině nyní časté. *„Dominika se velmi často ptá, co se stane, když lidé zemřou. Kde spí a jak jí, když se nehýbou. Nejdříve jsem asi udělala chybu já. Řekla jsem Dominice, že tatínek jen spí. Nechápala, kde a kdy se probudí. Proč spí i ve dne a proč ho při spaní nevidí doma v posteli. Dominika se uzavírala do sebe. Po návštěvě dětského psychologa jsem změnila své odpovědi. Kdo zemře – nedýchá, netluče mu srdíčko. Dobu truchlení jsem ji patrně prodloužila já svojí špatnou odpovědí. Nemohla se se smrtí tatínka dlouho smířit“.*

Maminka se snažila uchovat doma nějaký řád. *„Denní režim zůstal stejný. Pravidelné spaní ve stejný čas, večeře atd. Zpočátku se nám po smrti tatínka nedařilo nalézt optimální nastavení režimu, Dominika procházela těžkým obdobím a já neuměla situaci lehce a bez křiku zvládnout. Byla to velká chyba. Časem jsem ale opětovně dokázala zavést zpět zavedený režim, který dříve fungoval. Nemyslím, že by bylo dobré ho měnit. Rituálem je naše společné sledování Večerníčka.“*

Ačkoli Dagmar mluvila o společných konverzacích s dcerou, měla jsem pocit, že příčina otcovy smrti zůstává skrytá. Maminka zřejmě nemá zatím sílu o tomto otevřeně mluvit. Důležitou roli sehrála babička, matka Dagmary. Ta pomohla Dominice sdělit, že tatínek již nežije.

Jana a Jan

Honzův tatínek **byl zavražděn** svým zaměstnancem. Osobně jsme se s Honzou znali ještě před touto smutnou událostí. Byl plný myšlenek na tatínka a často o něm mluvil. Byl šťastný z každé mé návštěvy. Zmínil přede mnou, jak maminka doma pláče a jak se

bojí chodit večer ven. Při rozhovorech s ním, na mě občas padla tíseň. Nedokázala jsem si představit, co se v Honzovi odehrává.

Maminka k tomu sdělovala: „Honzík mluví o tatínkovi jako o andílkovi, který nás stále hlídá. Mluvíme spolu otevřeně o jeho smrti a velmi často, ač okolnosti úmrtí byly drastické a já měla sama co dělat se sebou. **Tatínek byl zavražděn** - ubodal ho v práci jeho zaměstnanec a tak jsem Honzíkovi vysvětlila, že ne všichni lidé respektují slušné chování, že se občas stane i to, že se v životě potkáme s různými nástrahami a riziky, které se nedají ovlivnit. Že každý člověk je jiný nejen tím, jak vypadá, ale jak se chová. O smrti tatínka se Honzík dozvěděl ihned ten den. Sedla jsem si s ním do pokojíku a vše mu vysvětlila **bezprostředně po této události**. Nemohla jsem ani mluvit. **Na tuto událost reagoval vyděšeně**. Honzík se mnou **přestal mluvit, zalezl pod postel a plakal**. Pak vylezl a neustále se mě držel za ruku a já ho stále ujišťovala, že jsem s ním a že ho mám ráda. Dnes nám pomáhá při rozhovorech jeho plyšáček, který má Honzíkovu důvěru, je jakýmsi prostředníkem.“

Je patrné, že se Jana snažila synovi sdělit pravdivě, co se stalo a také mu vysvětlovala příčinu otcovy smrti. Motiv anděla strážce může souviset i s pocitem ohrožení a nebezpečí, který násilí vyvolalo.

Chlapeček potřebuje své rituály, které si s tatínkem spojuje.

„**Honzík vyžaduje tatínkovo triko na spaní**. Jinak odmítá jít do pelechu. Chce ho i do školky, aby ho ukázal kamarádům. Prý bude tak velký, jako byl tatínek. Bez trika do školky nechce, pokud nejde domů po o, a musí tam spát. Školku vždy navštěvoval rád, ale najednou se se mnou ráno těžce loučí. Musím mu malovat srdíčka na okno. S trikem je veselý, protože tatínek je s ním! Velmi často tento rituál probíhá, řekla bych téměř denně“. Maminka zmiňuje změnu v chování syna – který nyní hůře snáší odloučení a více se identifikuje s tatínkem.

Dalším rituálem je společné vzpomínání. „**Vzpomínáme hlavně večer, když je tma - v posteli. Vyprávíme si o výletech s tatínkem velmi často.**“

Honzík vzpomíná i na pohřeb, který ho zřejmě hodně zasáhl. „**K pohřbu se Honzík vrací velmi často, jelikož chodíme pravidelně na hřbitov. Tatínek měl pohřeb do země a tak si Honzík pamatuje cestu, kudy se šlo. Vzpomíná, jak mu dal i kytíčku. Pohřeb rodiče si myslím, že je pro dítě důležitý. Smrt patří k životu a Honzík měl tak**

možnost dát tatínkovi na rozloučenou obrázek. Smuteční hostiny se ale nezúčastnil. Byl s babičkou.“

Kromě vzpomínek jsou časté i otázky a představy o otcově posmrtné existenci. *„Honzík se doptává velmi často na to, kam šel tatínek po smrti, kde spí a jestli si tam někde s někým hraje. Zároveň se ptal na to, kdo by se o něj v případě mé smrti staral. Vysvětluji to tak, že kdo zemře, nemluví, nejí a nic už nepotřebuje. Že mu netluče srdíčko a nic ho nebolí. Ujišťovala jsem ho, že máme velkou rodinu a pokud bych zemřela i já, postarala by se o něj babička, nebo teta“.*

Pro zachování kontinuity se Jana snaží zachovat rytmus činností. *„Denní režim jsem nezměnila. Každé dítě potřebuje mít svoji jistotu, pravidelný režim a rytmus dne. Děti mají mít řád a mají vědět, co bude v danou chvíli následovat. Hlavně v tak těžké době. Rituálem je u nás hlavně společné stolování - snídaně, oběd, večeře“.*

Maminka se snažila od začátku sdělovat Honzovi pravdu.

Násilná smrt tatínka vzbuzuje obavy na straně jak maminky, tak Honzy. Ten mluví o tatínkovi jako o andělíčku strážci.

Pavla a Petr

Petrův tatínek se **rozhodl pro sebevraždu**. Petr byl zpočátku při mých návštěvách v jeho domácím prostředí zamlklý, neustále si hrál s autíčky a odmítal jakoukoliv konverzaci se mnou. Maminka přede mnou zmínila, že je daleko více komunikativní, pokud je pohromadě více lidí. Patrně to Petr vnímal tak, že se na něj neupíná tolik pozornost. Netrvalo to dlouho a Petr se na mě dle slov miminky čím dál častěji ptal, kdy je opět navštívím. Pravidelně mi kreslil obrázek a ten mi následně při další návštěvě předával.

Maminka vyprávěla o potřebě syna vracet se k vysvětlení příčiny smrti a další posmrtné existence svého otce. *„Petřík se neustále domáhá odpovědí, proč tatínek umřel a kam vlastně šel. A zda umřu i já a kdy to bude. Má obavu z toho, aby nezůstal sám. Kdykoliv se zeptá na tatínka, mluvím s ním otevřeně, ač nejsem na tyhle rozhovory dost silná. Zpočátku jsem si nemyslela, že by měl Petřík znát celou pravdu o tom, že se **tatínek rozhodl pro sebevraždu** a oběsil se. Bála jsem se, že to nepochopí. Že si bude myslet, že to tatínek udělal kvůli nám a ne proto, že se dostal do těžké finanční situace. Petřík ví, že už se tatínek nevrátí, že mu dotlouklo srdíčko. Ale myslí si, že je na mráčku*

na nebi a neustále se na nás dívá a bude nám nosit dárky. Moc mi pomáhají knihy pro děti, které jsou na trhu. Doporučila mi to dětská psycholožka. Ta naše oblíbená se jmenuje „Špunťá a já“.

Maminka konzultovala situaci s psycholožkou. Podle jejího doporučení jednak synovi vysvětlila otázky o smrti a vybrala knihu, kterou si čtou.

Pavla řekla synovi o smrti otce záhy. *O smrti tatínka se **Petřík dozvěděl ihned po této události**. Řekla jsem mu vše doma. **Reagoval pláčem, smutkem, vztekem, kopal do hraček a utíkal se schovat do skříně**. Pak nastal okamžik mazlení. Dlouho u něj přetrvávalo chování. Jako by se vrátil v čase. Ujišťovala jsem ho, že ho neopustím a že ho mám moc ráda.*“ První Petrovy reakce na sdělení byly živelné.

Od tatínkovy smrti vyžaduje Petr nový rituál pro usnutí.

*„**Petřík usíná každý večer s hodinkami, které tatínek nosil**. Je to jeho nový, každodenní rituál, kterého se nechce vzdát.*“

Pavla se synem pravidelně na tatínka vzpomíná. *„**Vzpomínáme hlavně večer a to velmi často. Prohlížíme si album fotografií**.“* Vzpomínají také na pohřeb.

„Petřík se vrací k pohřbu tatínka velmi často. Je pyšný na obrázek autíčka, který mu nakreslil. Vzpomíná, jak mu dal i kytičku, která se mu ale cestou zlomila. Dle mého názoru se mohl s tatínkem rozloučit a viděl na vlastní oči, že už tatínek doopravdy odešel. Petřík se vrací ke vzpomínce, kdy mě viděl hodně plakat, a já měla černé brýle, které jinak nenosím. Vždy dodává, že ví, že i velcí lidé potřebují plakat. Říkala mu to babička.“

„Petřík se na smrt ptá dost často. Zajímá se o to, zda i já zemřu a kdy, jestli až budu stará jako babička a zda musím zemřít tak, jako tatínek. Zda i on zemře. A kam šel tatínek po smrti a kde má tělo. Vysvětluji mu to tak, že stejně je to u zvířátek. Také se narodí a také jednou zemřou. Stejně jako kytičky. Vyrostou a uschnou. Vše co je živé, zemře. Chodíme s Petříkem na hřbitov a já mu vysvětluji, že všude kolem nás leží lidé, kteří už zemřeli a nedýchají. Je to naše pravidelná procházka v neděli.“

*„**Rituál** máme každý den stejný - **Večerníček** před spaním. **Denní režim neměním**, je důležité dodržovat zaběhnutá pravidla. Pravidelný režim dne je nezbytný a Pavlíkovi vyhovuje.“*

Nikola a Nina

Niny tatínek **zemřel na následky dlouhodobé nemoci**. Na každou moji návštěvu v jejich rodinném prostředí čekala, skočila mi do náručí a hladila mě po vlasech. Byla velmi komunikativní a nikdy se nezapomněla zeptat, zda mě něco nebolí a jestli nejsem ospalá. Jako by o mě měla strach. Patrně vzpomínky na tatínka, kdy jej viděla v bolestech v jeho nemoci. V jejich rodině jsem se cítila moc dobře. Vnímala jsem ji, jako velké citové pouto, kdy jeden má starost o druhého. A i když byla Nina ještě hodně malá, dokázala se mnou navázat blízký vztah téměř okamžitě. Bylo moc dojemné, jak se ptala, kdy opět přijdu na nový účes a jak měla při každé mé návštěvě připravenou encyklopedii, aby mě ukázala, kde měl tatínek bolístku. Byla toho plná. Často vyprávěla i sestřičce u postýlky.

*„Nina viděla, jak byl tatínek nemocný a měl velké bolesti. Vrací se k tomu, jak mu chtěla jeho bebíčko pofoukat, ale tatínek se stále neuzdravoval. Nina zná celou pravdu. Mluvím s ní o všem otevřeně. Hovořím o tom, jak tatínek navštěvoval nemocnice, jak mu nebylo dobře, když se z ní vrátil, a jak mu sama podávala léky. Viděla, jak se postupně mění. Neměl vlasy, zhubl. Ukazovala jsem jí encyklopedie lidského těla a vysvětlovala jí, kde má tatínek svoji bolístku. **O smrti tatínka se Nina ode mě dozvěděla hned.** Sedla jsem si k ní, vzala do ruky její malou sestřičku a řekla jsem, že to zvládneme. **Reagovala pláčem, objala mě i svoji malou sestřičku a dala nám pusu.** Sestřičce řekla, ať se nebojí, že tatínek už není nemocný a že mu dá za okno hračky, aby si měla s čím hrát. Byla smutná, ale já jí ujišťovala, že má nás.“*

Nina má někdy potřebu změnit zasedací pořádek. *„Někdy **Nina sedává u stolu, na tatínkově místě**“.*

Doma na tatínka společně vzpomínají velmi často. *„**Vzpomínáme** na tatínka velmi často - **prostřednictvím vyprávění** o tom, jak Nina jezdila k babičce a tatínek jí tam koupil malého pejska, jak jí tatínek postavil na zahradě malý domeček a také si **prohlížíme fotografie**.“*

„Nina se vrací k pohřbu tím, že si na něj hraje. Musím jí pustit písničku, kterou tam slyšela, kolem sebe si dá všechny panenky, a když písnička dohraje, ukloní se a ptá se panenek, jak si jim to líbilo. Dělá to velmi často. Já zastávám názor, že záleží na tom, kolik dítěti je, když se rozhodujeme o jeho přítomnosti na pohřbu. My o pohřbu mluvíme, pokud na tohle téma dojde. Je to myslím důležitý akt pro všechny lidi. Nina se

pohřbu zúčastnila, dala tatínkovi svého plyšáka a dudlík své sestřičky, aby na ně nezapomněl a měl je stále u sebe. Bylo to pro ni myslím moc důležité, rozloučila se. Tím si ukončila jednu etapu života. Navíc chystala se mnou i smuteční oznámení. Nechtěla jsem ji z toho vyčlenit, cítila by se opuštěná. Vše prožívala se mnou. Tatínek je pro ni stále součástí našeho života.“. Pohřeb, hudba na něm a rozloučení jsou častým námětem vzpomínek. Maminka navíc přizvala Ninu i k tvorbě smutečního oznámení. Také k tématu smrti a posmrtného života se maminka s dcerou často vrací.

„Nina se ptá, kde je tatínkovo tělo a zda dušička lítá v nebi. Často na tohle téma narazíme. Hledá jistotu a bezpečí, nechce být sama. Vzhledem k věku Niny říkám, kdo zemře, nedýchá a nebije mu srdíčko. Za tatínkem chodíme pravidelně, vždy v sobotu po obědě“.

*„**Denní režim je stejný. Máme doma kartičky s piktogramy:** Vstávat, vysvléknout se, obléknout se, umýt ruce, záchod, čistit zuby, ustlat, snídat, obléknout bundu, nasadit čepici, obout boty, cesta do školky, školka, cesta domů, večere, koupání, oblékání pyžama, úklid hraček, TV - pohádka. Nině to moc vyhovuje. **Rituál** jak jinak, než **pusa na čelo před spaním a Večerníček**“.*

Lucie a Libor

Liborův tatínek **zemřel na následky dlouhodobé nemoci**. Při prvních návštěvách mě Libor jen tak okukoval a dělal, že nejsem. Při dalších návštěvách se začal předvádět, patrně, aby na sebe upoutal pozornost. Postupem času jsme si společně s maminkou povídaly, až došlo ke zlomu a chtěl být se mnou sám.

Maminka sdělovala, že o smrti tatínka se synem mluvila otevřeně. „*Liborek mluví o tatínkovi, jako o andělovi, který si létá světem. Mluvím s ním otevřeně o příčině smrti tatínka. Tatínek měl rakovinu a Liborek ho měl denně na očích a viděl, jak se jeho zdravotní stav zhoršuje. Neustále se mě ptal, proč jsem tak smutná. **O smrti tatínka se dozvěděl ihned ode mě. Reagoval pláčem, hladil tatínkovu fotografii** a řekl, ať nejsem smutná, že on také není smutný a tatínek to všechno vidí. Že má velká křídla a bude nám mávat. Někdy na smrt tatínka nereagoval a někdy se mu smutek vloudil do her a jeho dobré nálady. Často si s Liborkem čteme knihu – „Lentilka pro dědu Edu“, kde si prostřednictvím tohoto příběhu o tatínkovi povídáme. Liborek mluví o tom, že když*

tatínek zemřel, nefunguje mu tělo, nemůže běhat a proto má křídla. Vše vyprávěl i ve školce.

„Někdy si společně pouštíme tatínkovu oblíbenou písničku“.

„Velmi často vzpomínáme na tatínka tím, že si sedneme do jeho postele a prohlížíme si fotografie, nebo si zpíváme v autě, jako dřív s tatínkem“.

„Liborek se zúčastnil nejen samotného pohřbu, ale i smuteční hostiny. Byl tedy uprostřed dění a společně s ostatními si prožil svůj smutek. K pohřbu se vrací velmi často, vzpomíná na černé oblečení, pobrukuje si písničku, kterou měl tatínek rád a to dokonce

i při hrách doma, nebo ve vaně. Vše jsme zařizovali společně. Myslím si, že je důležité o pohřbu mluvit, pokud to chce. Pohřeb patří k životu. Liborek se s tatínkem rozloučil a vždy říká, že už ho teď nic nebolí“.

„Protože nám doma zemřel křeček, doptává se Liborek na to, jestli je tatínek také pod zemí stejně jako je on a nic neslyší. Zda už ho nemůžeme nikdy vidět. Co to vlastně je, když někdo zemře. Kam se ztratí tělo a kde je jeho dušička. Liborek se spokojil s tím, že kdo zemře, už nemůže mluvit, nedýchá, nic ho nebolí a ničím se netrápí. Pravidelně chodíme ke hrobu tatínka“.

„Denní režim dodržujeme již od malička a neměním ho ani po smrti tatínka. Myslím si, že je potřeba ho zachovat, protože tak Liborovi vytvářím návyky. Máme pravidelnou dobu večeře, spánku atd. Rituálem je u nás poslech písničky před spaním a Večerníček“.

Eliška a Ella

Elly tatínek **zemřel na následky dlouhodobé nemoci**. Ella měla z mých návštěv u nich doma radost. Nejvíce mě ale překvapilo, že si se mnou chtěla hrát na mrtvolu. To mě opravdu vyděsilo. Neměla jsem se hýbat. Vůbec jsem netušila, jak se k jejímu přání postavit. Nečekala jsem takové přání od malé holčičky.

Elly maminka není na komunikaci o smrti manžela sama. „Tím, že mám již dvě starší děti, neleží rozhovory o tatínkovi jen na mě. Občas slyším z pokojíku věty, že si chce Ella hrát na mrtvolu. Zdálo se mi to zpočátku morbidní, ale díky článkům z webu jsem pochopila, že tak Emička zpracovává své pocity spojené se smrtí. S Ellou mluvíme otevřeně o příčině smrti tatínka všichni. Já i moje dvě starší děti. Tuto informaci se Ella

dozvěděla ode mě, **bezprostředně po telefonátu z nemocnice**. Při rozhovoru má vždy Ella plyšáka, kterého jí tatínek koupil a ke kterému má velké citové pouto. Tatínek onemocněl rakovinou a ona ho viděla denně. Viděla, jak se o něj musím starat, často jezdil po nemocnicích a Ella ho viděla v bolestech. Mluvila o tom také ve školce, že asi tatínek zemře, že už vypadá jinak. O smrti tatínka se Ella dozvěděla ten den. **Reagovala pláčem, přitulila se k bráškově, sestřičce a pak se začala se slzami v očích smát.** Střídaly se v ní emoce a tak jsem jí nechala se vyplakat. Do rozloučení – pohřbu byla moc smutná, ale pak vše odeznělo.“

„Někdy chce Ella **poslouchat tatínkovu písničku**. Musím jí ale zpívat sama. **Ráno** při probuzení, občas **večer před spaním**.“

„Vzpomínáme velmi často. Nejvíce si asi **prohlížíme fotografie a díváme se na videa**, kde Ella tatínka stále vidí a chodí ho hladit na obrazovku.“

„Ella se vrací k pohřbu velmi často. Povídá si o něm s plyšákem, kterého občas při hře přikryje hadrem. Já osobně citlivě vysvětluji Elle, **co je to koloběh života a že vždy jedna etapa končí a druhá začíná. Že je to tak i u zvířátek. Myslím si, že se musí děti rozloučit, ale pokud jsou úplně malinké – pohřeb bych rozhodně s dítětem nepodstoupila. Malinké děti z toho nemají rozum. Naše Ella na pohřbu byla, bylo to důležité, rovněž se mnou chystala smuteční oznámení, brala jsem ji sebou při zařizování smutečního obřadu a při výběru květiny. Nechala jsem ji, ať jednu písničku vybere tatínkovi ona sama. Pochopila tak jasný rituál přechodu, který ji možná pomohl snadněji se se ztrátou tatínka vyrovnat. Před pohřbem měla Ella razantní změnu chování, přestala mít o věci zájem, ale následně vše pominulo“.** Pohřeb má spojený s černým oblečením a smutnou písničkou.

„S Ellu hovoříme o smrti často. Dotazuje se, proč lidé umírají a zda umřou všichni, když jsou nemocní. Zda tatínek umřel rád. K našim rozhovorům používáme knihy pro nejmenší – „Usnula jsem, ale nespím“. Myslím si, že je důležité nikdy neodpovědět dítěti tak, že tatínek jen spí. Řekla jsem, tatínek již nedýchá. Pravidelně navštěvujeme hřbitov“.

„**Denní režim zachováváme i po ztrátě tatínka.** Například ranní pozdrav, úsměv po probuzení, pusinka. Popřání dobré chuti před jídlem, které máme vždy ve stejný čas, pomoc při odklizení nádobí ze stolu, procházka venku, zamávání u okénka ve školce

*atd. Tak má Ella bezpečí. Snažím se vyhnout příkazům. Jako rituál máme **Večerníček** a pak **drbání na zádech v posteli**".*

6.2 Výzkumná zjištění

Odpovědi na výzkumné otázky

1. Jakým způsobem otec zemřel a jak se to dítě dozvědělo

Tři otcové zemřeli na následky dlouhodobé nemoci a všechny jejich děti (Nina, Libor, Ella) je viděly, jak se jejich zdravotní stav zhoršuje. Tyto děti se o smrti dozvěděly ihned od svých matek, bezprostředně po této smutné události.

Dva tatínci se zabili – jedna maminka (Dominika) dokázala o smrti promluvit až v přítomnosti své matky. V druhém případě (Petr) maminka smrt oznámila, ač měla původně velkou obavu.

V případě vraždy otce maminka (Jana) syna informovala bezprostředně.

2. Jak dítě bezprostředně reagovalo na tuto událost

Všechny děti reagovaly na tuto událost pláčem. Někdy se ale připojovaly i jiné emoce, než žal. Ve dvou případech (Dominika, Petr, oba otcové se zabili) děti reagovaly i silným vztekem, Petr také dával najevo smutek, kopal do hraček, schoval se do skříně. Dominika navíc reagovala křikem a mlácením hlavy do polštáře.

Nina a Ella reagovaly objetím maminky a sourozenců, v obou případech šlo o smrt v důsledku dlouhodobé nemoci. Ella se při oznámení této zprávy začala smát. Další reakcí (Jan, jehož tatínek byl zabit) bylo schování se pod postel, držení maminky za ruku.

3. Jak na tatínka děti vzpomínají

Vzpomínání na tatínky i na jejich pohřeb je ve všech rodinách časté. Každá rodina má svůj způsob vzpomínání. Pět dětí (Nina, Libor, Ella, Dominika, Petr) vzpomínají nad fotografiemi. Prostřednictvím prožitých zážitků vzpomínají dvě děti (Nina, Jan). Ve dvou případech (Libor, Ella) prostřednictvím tatínkovy písničky, (Ella, Dominika) prostřednictvím videa. V jednom případě se dítě (Dominika) dívá na oblohu a hledá tatínkovu hvězdu. Dva chlapci (Jan a Petr) si představují tatínka jako anděla a mluví o něm.

4. Jakým způsobem se proměnil či zůstal zachovaný denní režim a rituály

Všech šest dětí má doma zachovaný denní režim a rituály. Dominika, Jan a Libor zachovávají společné stolování, ukládání ke spánku, pravidelnou dobu večeře. Rituál Večerníček zachovává pět dětí (Dominika, Petr, Nina, Libor, Ella). Nina - pusa na čelo před spaním, Libor - poslech písničky před spaním, Ella - drbání na zádech.

Nalezená společná témata z rozhovorů s matkami

Všech šest rodin hovoří s dětmi o smrti tatínka otevřeně. Dvě děti (Jan, Libor) mluví o tatínkovi jako o andělovi, dvěma dětem (Petr, Libor) je poskytována kniha pro děti s tématem smrti, dvě děti (Jan, Ella) mají jako prostředníka k rozhovorům oblíbenou hračku – plyšáka. O tatínkovi vypráví v MŠ dvě děti (Ella, Libor). Jan nosí po tatínkovi pyžamo. Všechny děti byly přítomny na pohřbu a jejich maminky s nimi o pohřbu tatínka hovoří. Pokládají přítomnost dítěte na pohřbu za důležitou z důvodu nutnosti rozloučení se. Tři děti (Libor, Ella, Dominika) se vrací k pohřbu tatínka prostřednictvím vzpomínek na černé oblečení, dvě děti (Jan, Petr) vzpomínají na poslední kytíčku pro tatínka a ve dvou případech (Dominika, Nina) mají děti vzpomínky na dárek pro tatínka (obrázek, dudlík, plyšák).

Maminky vždy používají věcné vysvětlení smrti. Ve třech případech (Dominika, Nina, Libor) - kdo zemře, nedýchá. Ve třech případech (Dominika, Jan, Nina) – kdo zemře, netluče mu srdíčko a nemluví. Čtyři děti (Petr, Nina, Libor, Ella) se doptávají, kde má tatínek po smrti tělo, zda všichni zemřeme. Dvě děti (Dominika, Jan) – kam šel tatínek po smrti a (Dominika, Jan) - kde spí ten, co zemře.

7 DISKUZE

Výsledky výzkumu potvrzují, že příčina úmrtí souvisí s reakcí a vyrovnávání se pozůstalých s touto ztrátou. Nejnáročnější vyrovnávání bylo v případě Dominika, jejíž otec se rozhodl pro sebevraždu a maminka o příčině smrti téměř nikdy nemluvila. Stejně tak i obě další děti, jejichž otcové zemřely násilnou smrtí (Jan, Petr) procházely složitým procesem truchlení. Tragická smrt jejich tatínka pro ně byla velkým otřesem. Příčina smrti byla pro ně těžko pochopitelná. Hůře přijímali tuto nevratnou situaci, častěji se u nich střídaly emoce a dotazovali se, za jakých okolností a proč jejich tatínek zemřel.

Děti, jejichž tatínek zemřel na následek dlouhodobé nemoci (Nina, Libor, Ella) na oznámení smrti nereagovaly tak silně a v jejich chování není tolik emočních výkyvů a silných reakcí. Tyto děti působily mnohem smířeněji. Situace s dlouhodobou nemocí otce byla pro ně v tu chvíli samozřejmou součástí jejich života, která se postupně vyvíjela. Dokázaly o situaci mluvit, nadále fungovaly v kolektivu a neměly problém navštěvovat mateřskou školu. Zkušenosti všech rodin také potvrzují doporučení odborníků (Říčan, 2004), aby byl v rodině zachován co možná nejvíce stávající řád, případně aby byly vytvořeny nové rituály. V některých případech hrály velkou roli věci spojené s otcem (tričko, hodinky), které děti vyžadovaly při usínání.

Děti se v diskuzích s rodiči věnovaly otázkám další, posmrtné existence. Pro některé je jejich tatínek nyní anděl, jiné byly přesvědčené, že po smrti tatínka bude jeho duše svítit na nebičku jako hvězdička. Dalšími častými rituály bylo prohlížení rodinných fotografií, návštěvy hřbitova, důslednější zachování řádu a zvyklostí rodiny. Bezpochyby se u všech utužil vzájemný vztah.

Výsledky rovněž ukazují, že ve všech šesti rodinách se matkám osvědčilo s dětmi o smrti mluvit věcně, popisně. Odpovídat na jejich dotazy, nic netajit a trpělivě vysvětlit, co to znamená, když někdo zemře (nejčastější odpovědi se týkaly biologické stránky člověka – člověk nedýchá, netluče mu srdíčko).

Všech šest rodin vnímá účast dítěte na samotném pohřbu rodiče za velmi důležitou. Jak z hlediska rozloučení se, tak i pochopení, že jedna životní etapa končí a další začíná. Rovněž všechny rodiny vnímají, že jsou důležité návštěvy u hrobu zemřelého a patří k životu.

ZÁVĚR

Bakalářská práce je zaměřená na výzkum vnímání smrti u předškolních dětí.

Teoretickou část uvádí kapitola ztráta v rodině, která stručně věnuje pozornost rodině, její funkci a rodičovským rolím. Následuje kapitola o porozumění tématu smrti dětmi, na kterou navazuje kapitola věnovaná jejich truchlení. Ta zahrnuje i doporučení o podpoře truchlících dětí, na závěr jsou uvedeny některé knihy pro děti, které tematizují smrt.

Praktická část práce představuje kvalitativní výzkum, jehož cílem bylo mapování vyrovnávání šesti dětí předškolního věku, se smrtí svého otce. Bylo sledováno, jak maminky a další blízké osoby děti touto zkušeností provázejí a jak plyne další rodinný život. V tomto souboru se potvrdilo, že příčina smrti blízkého člověka hraje u dětí důležitou roli pro vyrovnání se s touto těžkou situací.

Bakalářská práce celkově ukazuje na důležitost otevřené, pravdivé komunikace s dětmi o úmrtí otce, o potřebě naslouchání dětem a odpovídání na jejich opakující se otázky. Jako důležité bylo též zachování řádu, rituálu a zvyklostí. Dětem pomáhalo také společné vzpomínání a vytvoření bezpečného prostředí domova, ve kterém může dítě truchlit a vyjadřovat všechny druhy emocí.

Seznam použité literatury

1. BOWLBY, John. Ztráta: smutek a deprese. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0355-1.
2. BRTNÍKOVÁ, Marta. Svět muže, ženy a jejich dětí. Praha: Horizont, 1991. ISBN 80-7012-044-4
3. CLEVE, Elisabeth. Drž tátu za ruku: krizová psychoterapie s dvouletým chlapcem. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. ISBN 80-7106-804-7.
4. COLOROSO, Barbara. Krizové situace v rodině: jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a traumata adopce. V Praze: Ikar, 2008. ISBN 978-80-249-1027-7.
5. COTTON, C.R., RANGE, L.M. (1990): Children's Death Concepts: Relationship to Cognitive Functioning, Age, Experience With Death, Fear of Death, and Hopelessness. Journal of Clinical Child Psychology. Vol. 19, No. 2, s. 123-127.
6. COULDRICKOVÁ, A./ PARKES, C.M./ RELFOVÁ, M. (2007): Poradenství pro smrtelně nemocné a pozůstalé. Brno: Společnost pro odbornou literaturu
7. CUNGI, Ch., Jak zvládat stres. Praha: Portál, 2001. ISBN: 80-7178-465-6.
8. DIGIULIO, Robert a Rachel KRANZ. O smrti. Přeložil Eva KLIMENTOVÁ. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997. Linka důvěry. ISBN 80-7106-210-3.
9. DUNOVSKÝ, Jiří. Dítě a poruchy rodiny. Praha: Avicenum, 1986. Hálkova sbírka pediatrických prací (Avicenum).
10. FREDMAN, G. (1997): Death Talk: Conversation with Children and Families. New York: Karnac.
11. FRIESEN, J. D. Promoting Health in Families: Applying Family Research and Theory to Nursing Practice. 3. vydání. Philadelphia: Saunders 1990. ISBN 0-7216-0115-4.
12. GJURIČOVÁ, Šárka a Jiří KUBIČKA. Rodinná terapie: systemické a narativní přístupy. Praha: Grada, 2003. Psyché (Grada). ISBN 80-247-0415-3.
13. GOODMAN, Benny. Psychology and Sociology in Nursing. 2. London: Sage, 2015. ISBN 978-1-4739-1644-3.
14. GROLLMAN, Earl A. Slon v pokoji: o smrti a zármutku pro dospívající. Přeložil Lenka KAPSOVÁ. [Praha]: Cesta domů, 2016. ISBN 978-80-88126-13-3.

15. GOLDMAN, Linda. Jak s dětmi mluvit o smrti. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0819-8.
16. GUÉNON, Z. Krize moderního světa. 1. vydání. Praha: Herman a synové, 2002.
17. HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. Velký psychologický slovník. Ilustroval Karel NEPRAŠ. Praha: Portál, 2010. ISBN 978-80-7367-686-5.
18. HELUS, Z. Psychologie pro střední školy. Praha: Fortuna, 2003. ISBN 80-7168-876-2
19. HŘÍCHOVÁ, M., NOVOTNÁ, L., MIŇHOVÁ, J.: Vývojová psychologie pro učitele. PedF Plzeň, 2000.
20. KAST, Verena. Truchlení: fáze a šance psychického procesu. Praha: Portál, 2015. Spektrum (Portál). ISBN 978-80-262-0789-4.
21. KAUFMANN-HUBER, G. Děti potřebují rituály. 1. vydání. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-203-3.
22. KOHLBERG, L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In: D. A. Goslin (Eds.). Chicago: Rand McNally, 1969. Handbook of socialization theory and research
23. KOHOUTEK, R. Psychologie duševního vývoje. 1. vydání. Brno, Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, 2008. ISBN 978-807-375-185-2.
24. KRAUS, B.; POLÁČKOVÁ V. et al. Člověk-prostředí-výchova. Brno: Paido, 2001. ISBN 80-7315-004-2.
25. KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Psychologie zdraví. Vyd. 2. Praha: Portál, 2003. ISBN 8071787744.
26. KÜBLER – ROSS, D. (2014). On Grief and Grieving (UK ed.). Simon and Schuster Ltd.
27. KÜBLER-ROSS, Elisabeth a David KESSLER. Lekce života: o tajemstvích lidského bytí. Brno: Jota, 2013. Populárně naučná. ISBN 978-80-7462-327-1.
28. KÜBLER-ROSS, Elisabeth. O dětech a smrti. Přeložil Jiří KRÁLOVEC. Praha: ERMAT, 2003. ISBN 80-903086-1-9.
29. KÜBLER-ROSS, Elisabeth. O smrti a umírání: co by se lidé měli naučit od umírajících. Přeložil Jiří KRÁLOVEC. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0911-9.

30. KYRIACOU, Chris. Řešení výchovných problémů ve škole. Praha: Portál, 2005. Pedagogická praxe (Portál). ISBN 80-7178-945-3.
31. LANGMEIER J. KREJČÍŘOVÁ, D.: Vývojová psychologie. 2. vydání. Havlíčkův Brod: Grada, 2006. ISBN 978-80-247-1284-0,
32. MARIE, Macková. Potřeba sociálního kontaktu v průběhu umírání. Praha: Ibalance s.r.o, 2015. ISBN 978-0-9542022-3-1.
33. MATĚJČEK, Z. Co děti nejvíc potřebují. 4. vydání. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-272-0.
34. MATĚJČEK, Z. Co, kdy a jak ve výchově dětí. Praha: Portál, 1996. ISBN 80-7178-085-5.
35. MATĚJČEK, Zdeněk a Zdeněk DYTRYCH. Krizové situace v rodině očima dítěte. Praha: Grada, 2002. Pro rodiče. ISBN 80-247-0332-7.
36. MATĚJČEK, Zdeněk. Děti, rodina a stres: Vybrané kapitoly z prevence psychické zátěže u dětí. Praha: Galén, 1994. ISBN 80-85824-06-X
37. MATĚJČEK, Zdeněk. O rodině vlastní, nevlastní a náhradní. 98 s. Praha: Portál, 1994. Rádci pro rodiče a vychovatele. ISBN 80-85282-83-6.
38. MATĚJČEK, Zdeněk. Rodiče a děti. Třetí, upravené vydání (ve Vyšehradu první). Praha: Vyšehrad, 2017. ISBN 978-80-7429-797-7.
39. MATOUŠEK, Oldřich a Andrea KROFTOVÁ. Mládež a delikvence: [možné příčiny, současná struktura, programy prevence kriminality mládeže]. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-226-2.
40. MATOUŠEK, Oldřich. Rodina jako instituce a vztahová síť. 2., rozš. a přeprac. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). ISBN 80-85850-24-9.
41. MERTIN, V., GILLERNOVÁ, I. Psychologie pro učitelky mateřské školy. Praha: Portál, 2010. ISBN 978-80-7367-627-8.
42. MOODY, Raymond A. a Dianne ARCANGEL. Život po ztrátě. V Praze: Knižní klub, 2005. ISBN 80-242-1363-X.
43. MOŽNÝ, I. Sociologie rodiny. Praha: Slon 1999. ISBN 80-85850-75-3.
44. Nagy, M. (1948): The child's theories concerning death. Journal of Genetic Psychology, 83, s. 199-216.

45. NAKONEČNÝ, Milan. Sociální psychologie. Praha: Stanislav Juhaňák - Triton, 2020. ISBN 978-80-7553-842-0.
46. PERA, Heinrich a Bernd WEINERT. Nemocným nablízku: jak pomáhat v těžkých chvílích. Praha: Vyšehrad, 1996. ISBN 80-7021-152-0.
47. PIAGET, J. Le langage et la pensée chez l'enfant : études sur la logique de l'enfant. Paris: Denoël/Gonthier, 1984. 292 s. ISBN 2-282-30243-5
48. PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., Mareš, J. Pedagogický slovník. Praha: Portál 1995. ISBN 80-7178-729-4.
49. ŘÍČAN, P. Cesta životem. 1. vydání. Praha: Panorama, 1989. ISBN 80-7038-078-0.
50. ŘÍČAN, P. Cesta životem. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-829-5.
51. ŘÍČAN, P. Vývojová psychologie. Praha: Portál, 2006. ISBN: 80-7367-124-7.
52. ŘÍČAN, Pavel. Psychologie osobnosti: [obor v pohybu]. Praha: Grada, 2007. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-1174-4.
53. SLAUGHTER, V., & GRIFFITHS, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. Clinical child psychology and psychiatry, 12(4), 525-535.
54. SOBOTKOVÁ, I. Psychologie rodiny. Praha: Portál, 3. Vyd. 2007. ISBN: 978-80-262-0217-2.
55. SOBOTKOVÁ, Irena. Psychologie rodiny. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-559-8.
56. STODŮLKOVÁ, E., ZAPLETALOVÁ, E. Pedagogika pro SŠ. Beroun: Machart 2011. ISBN 978-80-87517-22-2.
57. ŠPATENKOVÁ, Naděžda. Krizová intervence pro praxi. Praha: Grada, 2004. Psyché (Grada). ISBN 80-247-0586-9.
58. ŠPATENKOVÁ, Naděžda. Zármutek a pomoc pozůstalým. Praha: ISV, 2001. Sociologie (ISV). ISBN 80-85866-82-X.
59. ŠULOVÁ, L. Význam rituálů pro současnou rodinu. In: 13. celostátní kongres k sexuální výchově v ČR. 1. vyd. Mitlöhner, M. Pardubice: SPRSV, 2005. ISBN 80-86559-41-6
60. TRPIŠOVSKÁ, D.: Vývojová psychologie pro studenty učitelství. ÚJEP, 1998.

61. VACEK, P. Rozvoj morálního vědomí žáků: metodické náměty k realizaci průřezových témat. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-386-4.
62. VÁGNEROVÁ, M. Psychologie pro pomáhající profese. 1. vydání. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-717-8678-0.
63. VÁGNEROVÁ, M. Vývojová psychologie I., /Dětství, dospívání/. Praha: Karolinum 2005. ISBN 978-802-462-153-1.
64. VÁGNEROVÁ, M. Vývojová psychologie II., /Dospělost a stáří/. Praha: Karolinum 2008. ISBN 978-802-461-318-5.
65. VODÁKOVÁ, Alena a Olga VODÁKOVÁ. Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003. Sociologické aktuality. ISBN 80-86429-18-0.
66. VYMĚTAL, J., Úzkost a strach u dětí: jak jim předcházet a jak je překonávat. Praha: Portál, 2004. ISBN: 80-7178-830-9.
67. WEDLICHOVÁ, Iva. Vývojová psychologie. V Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 2010. ISBN 978-80-7414-320-5.
68. ŽALOUĐÍKOVÁ, Iva. Dětské pojetí smrti. Brno: Masarykova univerzita, 2015. ISBN 978-80-210-8104-8.